

تبیین پدیدارنگاری فلسفه تربیتی عبادت (نماز) از دیدگاه معلمان و اولیای دانش‌آموزان^۱

اکبر صالحی^۲

شهربانو حسینی^۳

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین پدیدارنگاری فلسفه تربیتی عبادت از دیدگاه معلمان و اولیای دانش‌آموزان مدارس ابتدایی در استان البرز و به روش پدیدارشناسی است. برای این پژوهش ۱۷ نفر از معلمان و ۱۵ نفر از اولیای دانش‌آموزان دوره ابتدایی به صورت هدفمند انتخاب شدند تا در این پژوهش شرکت کنند. در این مطالعه برای گردآوری داده‌ها از مصاحبه (عمیق و نیمه‌ساختاریافته) استفاده شد. تمام مصاحبه‌ها پس از توضیح اهداف پژوهش به مصاحبه‌شوندگان و کسب مجوز از ایشان، ضبط و پیاده‌سازی شد. میانگین مدت هر مصاحبه حدود ۵۵ دقیقه بود. در این پژوهش ۵ پرسش اصلی برای مصاحبه در رابطه با هدف طراحی، و متناسب با پاسخ شرکت‌کنندگان پرسش‌های بعدی جهت تعمیق اطلاعات مطرح شد. برای تحلیل داده‌ها از رویکرد توصیفی - تحلیلی با استفاده از کدگذاری در دو سطح باز و محوری استفاده شد. یافته‌ها نشان داد که عبادت در بعد فردی کارکردهایی شامل افزایش اعتماد به نفس، معنایابی در زندگی، سعادتمندی و تعالی انسان و در بعد عاطفی شامل احساس لذت و افزایش آرامش دارد؛ در بعد جامعه‌شناختی نیز دربرگیرنده ارتقای ارزش‌های اخلاقی و کاهش جرائم اجتماعی است، همچنین در بعد خانوادگی، پایداری شخصیت و کاهش مشکلات خانوادگی از جمله کارکردهای تربیتی عبادت به شمار می‌رود.

واژگان کلیدی

فلسفه تربیتی عبادت، معلمان، اولیا، پدیدارنگاری.

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۰۷/۲۰؛ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۶/۰۲/۲۴

۲- استادیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)

۳- دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی پردیس بین‌الملل دانشگاه خوارزمی

مقدمه

خداوند تبارک و تعالی انسان را خلق کرد و برای تکامل وی ادیان آسمانی را در فواصل زمانی گوناگون فرو فرستاد و در آخر دین اسلام را به عنوان رهنمود کامل برای جهانیان بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل کرد (بادی، ۱۳۹۲). دعوت به یکتاپرستی مهم‌ترین آموزه دینی تمام این پیامبران الهی است. پرستش یکی از نیازهای ثابت و همگانی انسان است که هیچ‌گاه گذشت زمان نمی‌تواند در آن تأثیری منفی داشته باشد. انسان با عبادت به احساس معنوی و فرامادی خود پاسخ می‌دهد و لازمه هر احساس طبیعی این است که پاسخ دادن به آن موجب لذت و ابتهاج است و پایه‌ای از پایه‌های سعادت بشر را تشکیل می‌دهد؛ بنابراین عبادت از مسائل بسیار مهمی است که هم اسلام بر آن تأکید کرده و هم مسلمانان به آن اهتمام داشته‌اند (شرفیات، ۱۳۹۳).

هر یک از ادیان آسمانی در زمان خود و سرانجام دین اسلام با تشریح و پایه‌گذاری اصول و احکام اعم از عبادی، اخلاقی، سیاسی و غیره سعادت و راحت دنیا و آخرت را برای انسان تضمین می‌کنند و دین اسلام که خاتم و کامل‌ترین ادیان است در تمام تکالیف و برنامه‌های سعادت و راحتی، آرامش و اطمینان قلبی همه انسان‌های زمین را اولین و اساسی‌ترین هدف خود قرار می‌دهد. از سویی اراده الهی از ازل این بوده است که انسان با کردار و رفتار نیک وارسته و به قرب الهی نایل شود (بادی، ۱۳۹۲). در دین مبین اسلام دامنه عبادت گسترده بوده و از عبادات واجب چون نماز، روزه، زکات و حج و نیز اعمال مستحبی برای تقرب و تعالی انسان به خدا سخن به میان آمده است. «بر این اساس هر کاری که به قصد اطاعت و پیروی خاضعانه از دستورات خداوند انجام شود عبادت است، اگر کسی به انگیزه کسب رضای الهی و انجام دستورات خداوند به تحصیل علم بپردازد یا کار کند عبادت محسوب می‌شود» (داوودی، ۱۳۸۳، ص ۱۰۸). بنابراین هر عبادت و عمل نیک و خالصانه اگر برای خدا باشد سبب قرب الهی می‌شود. از این رو عمل و رفتارهایی که جنبه عبادی دارند به طریق اولی وسیله قرب الهی و سعادت دنیا و آخرت را فراهم می‌آورند (بادی، ۱۳۹۲). اسلام دین تسلیم است و مهم‌ترین دلیل اصلی عبادات، به ویژه نماز گزاردن واجب بودن آن است. در واقع ما نماز را به جهت این که دستور خداوند و یک تکلیف شرعی است به جای می‌آوریم. خداوند می‌فرماید «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات، ۵۶)، هرچند که به روشنی می‌دانیم نماز آثار و برکات متعدد جسمی و روحی، فردی و اجتماعی دارد و این موضوع در آیه ۲۷۷ سوره بقره به درستی بیان شده است.

«کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده و نماز بر پا داشته و زکات داده‌اند، پاداش آنان نزد پروردگارشان برای آنان خواهد بود، و نه بیمی بر آنان است و نه اندوهگین می‌شوند»^۱. صرف نظر از واجب بودن عبادت، می‌توان بیان کرد که اصولاً حکمت عبادت‌هایی مانند نماز را باید در فلسفه کلی عبادت‌ها جستجو کرد. بر اثر بی‌توجهی به بخش عبادت در بسیاری از جوامع اسلامی و غیراسلامی مردم با مشکلات عدیده و فزاینده‌ای روبه‌رو هستند و هیچ قانون و پلیسی نمی‌تواند بحران بی‌عدالتی‌ها و فساد را به گونه مطلوب مهار کند. به این دلیل در جوامعی که به عبادت توجه نمی‌شود و از قوانین خداوندی روی گردانیده، به سوی قوانین بشری روی می‌آورند، مشکلات و ناهنجاری‌ها روزبه‌روز افزون‌تر و شدیدتر می‌گردند، آرامش و امنیت از آن دیار رخت برمی‌بندد (نارویی، ۱۳۹۲).

ما معتقدیم که عبودیت و پرستش یکی از نیازهای انسان است. تمامی انسان‌ها از ابتدا تا کنون به گونه‌ای پرستش را در برنامه زندگی داشته‌اند. روح انسان نیازمند عبادت و پرستش است و هیچ چیز جای آن را پر نمی‌کند (بیرنگ، ۱۳۹۱). بررسی نیایش و نماز به حیثه الهیات تعلق دارد، ولی از این منظر که بخشی از رفتارهای انسان را پوشش می‌دهد موضوع علم روان‌شناسی و تعلیم و تربیت نیز است؛ بنابراین توجه روان‌شناسانه به آن می‌تواند به بررسی مجموعه‌ای وسیع از رفتارها و سازمان‌یافتگی آن‌ها منجر شود (توکلی و دیگران، ۱۳۹۱).

از آن‌جا که بنیان تربیت دینی و ارزشی در نهاد خانواده بسته می‌شود و رفتار، کردار، باورها و التزام والدین به ارزش‌های حاصل از آن رقم می‌خورد. در کنار خانواده، مدرسه و تعلیم و تربیت رسمی و رسانه نیز تأثیرات فوق‌العاده‌ای دارند (فضل‌اللهی‌قمشی و ملکی‌توانا، ۱۳۹۳)؛ بنابراین توجه به نقش مهم والدین در فریضه‌سازی نماز به عنوان عمل مهم عبادی و ستون دین اهمیت می‌یابد و تربیت عبادی فرزندان بر والدین واجب است. نماز در عرصه آموزش دینی برترین عبادات شناخته شده است (عرفی و موسوی، ۱۳۹۲). جوانی که در پرتو عبادت خدا و عبودیت حق پرورش یابد بدیهی است که در آینده ده‌ها برابر درجات معنوی‌اش افزون‌تر خواهد شد و در تربیت او نقش بسزایی خواهد داشت، زیرا که برای نمونه او در قسمتی از نماز و در تلاوت سوره حمد: با «بِسْمِ اللَّهِ» از غیر خدا قطع امید می‌کند. با «رَبِّ الْعَالَمِينَ» و «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» احساس می‌کند که مربوب و مملوک است و خودخواهی و

۱- إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَوْا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره، ۲۷۷).

غرور را کنار می‌گذارند. با واژه «*الْعَالَمِينَ*» میان خود و تمام هستی ارتباط برقرار می‌کند. با «*الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*» خود را در سایه لطف او می‌داند. با «*مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ*» غفلتش از آینده زوده می‌شود. با بیان «*يَا كَذَّابُنَا*» ریا و شهرت‌طلبی را از خود زایل می‌کند. با «*يَا كَسْبَتْ عَيْنٍ*» از او مدد می‌جوید و از قدرت‌های دیگر نمی‌هراسد. با «*نَعْمَتٍ*» بیان می‌دارد که همه نعمت‌ها به دست او است. با «*هُدًى*» *الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ* رهسپاری در راه حق و طریق مستقیم را درخواست می‌کند. با بیان «*صِرَاطِ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ*» هم‌بستگی خود را با پیروان حق اعلام می‌کند. با «*غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ*» و «*الضَّالِّينَ*» بیزاری از باطل و براءت از غضب‌شدگان و گمراهان را ابراز می‌دارد. حال که قسمتی از نماز چنین در تربیت فرزندان ما اثرگذار است لزوم تأکید اولیای دین روشن جلوه می‌کند، ولی منابع اطلاعاتی موجود و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی از بی‌توجهی و اهتمام کودکان، نوجوانان و جوانان به امر نماز خبر می‌دهند. روحانی‌مقدم (۱۳۹۲) در گزارشی با عنوان پرسمان کودک به علل اصلی ترک نماز می‌پردازد و دلیل اصلی آن را ناآگاهی به فلسفه نماز و درمان را در بیان حقیقت نماز و آثار آن می‌داند، همچنین حسنی (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان اثرات تربیتی نماز در فرزندان، علل سستی فرزندان در نماز را ناآگاهی خانواده‌ها در اثرات مفید نماز می‌داند.

دیلمی (۱۳۹۲) یکی از دلایل بی‌توجهی جوانان به نماز را بی‌اعتنایی خانواده‌ها به نماز و آثار تربیتی آن و ریشه تمام این‌ها را در نداشتن تفکر درباره فلسفه نماز می‌داند. در این راستا کاظمی (۱۳۸۶) به مبحث این که چرا فرزندانمان نماز نمی‌خوانند می‌پردازد و دلیل اصلی آن را در ندانستن فلسفه نماز در بچه‌ها و والدین می‌یابد و این که اولیای آنان به دلیل ندانستن چرایی اقامه نماز از آن استفاده ابزاری کرده، آن را دلیلی برای برآورده شدن حاجات بیان می‌کنند، در صورت عدم اجابت حاجات نماز خواندن بی‌فایده جلوه کرده و ترک می‌شود.

با توجه به موارد یادشده پدیده صنعتی‌شدن، گسترش شهرنشینی و نیز کم‌رنگ‌شدن عبادات به ویژه در خانواده‌های پرمشغله و به ویژه در میان جوانان لزوم توجه به نهادینه کردن عبادت در بین افراد جامعه بالاخص خانواده‌ها که نقش مهم تربیتی جوانان خود را برعهده دارند ضرورت می‌یابد. براساس مبانی ارزش‌شناسی سند برنامه درسی ملی آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰) که در آن آموزش و پرورش ناظر بر غایت تعالی روحی و معنوی و تکوین کمال وجودی انسان و تحقق حیات طیبه است، موضوع تربیت عبادی دانش‌آموزان باید در اولویت برنامه‌های فرهنگی مدارس و خانواده‌ها قرار گیرد. دامنه عبادت‌ها در دین اسلام گسترده بوده و با توجه به اهمیت نماز به

عنوان ستون دین و پایه بنیادین سایر عبادات در اسلام، این پژوهش بر موضوع پدیدارنگاری فلسفه تربیتی عبادت (نماز) از دیدگاه اولیا، معلمان و دانش‌آموزان ابتدایی در استان البرز تمرکز داشته و به سایر عبادات از جمله روزه، حج و جهاد پرداخته نخواهد شد. این مطالعه در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است.

- ۱- فلسفه عبادت (نماز) چیست؟
- ۲- کارکردهای تربیتی عبادت (نماز) در بعد فردی کدامند؟
- ۳- کارکردهای تربیتی عبادت (نماز) در بعد جامعه‌شناختی کدامند؟
- ۴- کارکردهای عبادت (نماز) در تربیت عواطف کدامند؟
- ۵- عبادت (نماز) چه آثار تربیتی در بعد خانوادگی دارد؟

مفهوم‌شناسی عبادت

واژه‌شناسان عبادت را به معنای اطاعت و سرسپردگی می‌دانند. مؤلف لسان‌العرب در معنای این واژه می‌نویسد: معنی عبادت اطاعت توأم با خضوع است (رویفعی افریقی، ۲۱۱ هـ، ج ۲، ص ۲۷۲). در صحاح جوهری نیز آمده است: اصل العبودیة الخضوع والذلل... والعبادة الطاعة (۱۲۸۳). در لغت‌نامه دهخدا (۱۳۷۷، ص ۵۹۷) چنین معنا شده است: پرستش کردن، بندگی کردن و نهایت تعظیم برای خدای متعال. در توضیح جامع و اصطلاحی واژه «عبادت» می‌توان چنین نوشت: پرستش کردن، طاعت و نهایت تعظیم برای خداوند متعال. عبادت در واژه به معنای ذلیل و رام‌شدن، نوعی سپاس و مرتبه والای آن، و حقیقت عبادت خضوع در حد اعلای آن است که با عالی‌ترین مرحله تعظیم توأم باشد. از این‌رو تنها کسی سزاوار «عبادت» است که هستی و آفرینش آدمی در دست باکفایت او است و او جز خداوند نیست. پس «عبادت» خاص ذات احدیت است. عبادت خداوند بر دو نوع است: اطاعت از دستورات او در همه شئون زندگی که آن را عبادت عام گویند. دیگر به معنای تذلل توأم با تقدیس و نهایت خضوع که در این نوع عبادت در تمام افعال آدمی تجلی می‌یابد، خدا را ناظر بر تمام افعال خود می‌داند و آن را عبادت خاص گویند (حسینی‌دشتی، ۱۳۸۵).

علامه طباطبایی (۱۳۹۲، ج ۱۸، ص ۱۸۷) در تبیین مفهوم عبادت چنین می‌نویسد: مراد از عبادت اطاعت کردن است. این معنا با اعتبار عقلی نیز موافق است؛ زیرا عبادت چیزی جز اظهار خضوع و تجسم بندگی بنده نیست. عابد در عبادتش می‌خواهد این معنا را مجسم سازد که من به جز آن‌چه معبودم اراده کرده، اراده نمی‌کنم و به جز آن‌چه او راضی است، عمل نمی‌کنم؛ بنابراین هر کس هر

چیزی را اطاعت کند، در حقیقت او را عبادت کرده و او را معبود خود گرفته است. زبیدی، جوهری و ابن‌منظور هر یک عبادت را به معنای طاعت و عبودیت را به معنای خضوع و تذلل تعریف می‌کنند. زبیدی می‌گوید: «عبادت، به کسر عین، به معنای «طاعت» است، و اگر چه بعضی از اهل لغت عبادت را به معنای «انجام عملی که رضایت خداوند را در پی داشته باشد» تعریف کردند، اما تعریف اول قوی است» (به نقل از علی‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳). عبادت از ریشه «عبد» و به معنای غایت و نهایت تذلل، از واژه عبودیت به معنای اظهار تذلل و خواری بلیغ‌تر و تنها کسی که مستحق عبادت است موجودی که در نهایت و غایت بزرگی و کمال قرار داشته باشد و آن موجود جز ذات باری تعالی نیست (اصفهانی، بی‌تا، ص ۵۴۲). برخی از واژه‌شناسان معنای عبادت را «اطاعت و فرمان‌برداری» دانسته‌اند (ابن‌منظور، ۷۱۱هـ ج ۳، ص ۲۲۳). یکی دیگر از واژه‌شناسان معاصر پس از بیان معنای عبادت آن را تکوینی، اختیاری یا قراردادی می‌داند (مصطفوی، ۱۳۶۰).

الف) مفهوم قرآنی عبادت

در قرآن واژه عبد و عبادت بر سه وجه به کار رفته است.

۱- موحدان و یکتاپرستان که اینان تنها خدای واحد را می‌پرستند.

۲- اطاعت‌کنندگان از شیطان.

۳- بندگان و غلامان که هوای نفس را اطاعت می‌کنند.

در بیان قرآن عبادت مفهومی عام و گسترده دارد و همان تذلل و اطاعت است. براساس این بیان همه انسان‌ها در طول زندگی خود هر کدام به نحوی در طریق این مفهوم عام سیر می‌کنند؛ تنها تفاوت ایشان در انتخاب معبود و شکل عبادت است. موحدان و یکتاپرستان تنها خدای یگانه را عبادت می‌کنند (زمر، ۱۱)، برخی هوای نفس خود را اطاعت می‌کنند (فرقان، ۴۳)، بعضی دیگر به عبادت طغیان‌گران روی می‌آورند (مائده، ۶۰) و همچنین عده‌ای شیطان را اطاعت می‌کنند (مریم، ۴۴). به طور کل می‌توان بیان داشت که عبادت در تمامی ادیان آسمانی ناظر به پرستش خدای واحد است، یعنی بدون اصل موضوع قرار دادن وجود خدایی یگانه که عالم و انسان را براساس علم، اراده و رحمت آفریده باشد عبادت معنای کاملی نخواهد یافت. عبادت سر تعظیم فرود آوردن در برابر حق و حقیقت، رسیدن انسان به عجز و حقارت خویش در برابر عظمت نظام هستی است که اگر نظام هستی بر خلاف اراده خالق به وجود آمده باشد این تشکر معنای خود را از دست خواهد داد (علی‌پور، ۱۳۹۲).

استاد شهید مطهری (۱۳۷۵) در تبیین مفهوم عبادت در معارف اسلام اطاعتی را عبادت معرفی می‌کند که بیانگر خضوع انسان در برابر چیزی به عنوان تقدیس، تنزیه و اعلام مبرا بودن آن چیز از

نقص باشد. این نوع خضوع از نظر ایشان عبادت تلقی شده و برای غیر خدا جایز نیست. از سوی دیگر بنا بر آموزه‌های اسلام هر اطاعتی که از اطاعت خدای متعال سرچشمه نگیرد شرک محسوب می‌شود؛ خواه اطاعت از نفس اماره یا اطاعت از انسان‌های دیگر باشد. جوهری بیان می‌دارد: «عبادت همان طاعت است. تعبید یعنی کوچک شمردن، راه معبد به معنای راه هموار شده است». ابن‌منظور نیز می‌گوید: «عبادت به معنای طاعت است»، همچنین راغب در المفردات در معنای عبادت می‌نویسد: «عبودیت به معنای اظهار تذلل و معنای عبادت از عبودیت رساتر است، زیرا به معنای نهایت تذلل است و جز خداوند هیچ کس سزاوار آن نیست» (به نقل از علی‌پور، ۱۳۹۲، ص ۳). می‌توان گفت که واژه «عبادت» در شریعت اسلام به معنای ویژه‌ای به کار رفته است و به معنای لغوی اختصاص ندارد، مانند واژگان *صلاة*، *زکوة* و *صیام* که در اصطلاح شرع در معنای ویژه‌ای به کار رفته‌اند. بعضی از اهل لغت (راغب در مفردات و...) به چنین نکته ظریفی ملتفت شده‌اند و در تعریف لغوی به آن اشاره کرده‌اند. خلق عالم از طرف حق تعالی ناشی از لطف و کمال ذاتی او است نه چیز دیگر؛ لطفی که در خور ستایش است و عبادت در برابر چنین لطفی معنا می‌یابد (همان).

ب) مفهوم فقهی عبادت

تقسیم احکام شرعی در میان فقها سبب شد اعمالی که شرط قبولی آن‌ها وجود نیت تقرب به خدا باشد را واجبات عبادیه یا عبادات بنامند. عبادات در صورت عدم وجود قصد تقرب باطل بوده و نیاز به قضا دارند. در مقابل عباداتی که صرف انجام آن‌ها دستور خداوند متعال است و قصد تقرب در پذیرش آن شرط نیست. این عبادات توصییه نام دارند.

ج) مفهوم عرفی عبادت

انجام اعمال عبادی خاص مانند نماز، روزه، حج و زکات در عرف به معنای عبادت به کار می‌رود. این معنا نسبت به معانی دیگر قلمرویی محدودیت دارد، البته به معنای فقهی نزدیک‌تر است، اما از معنای عام قرآنی آن، دربرگیرنده تمام افعال آدمی، فاصله دارد. باید توجه داشت که اگر قرآن هدف خلقت انسان و نیز ارسال رسل را عبادت معرفی کرده هرگز این معنای محدود را قصد نکرده است (صابری، ۱۳۹۴).

فلسفه عبادت

میل و گرایش انسان به عبادت ناشی از نیاز او به معشوق حقیقی و همراه با شوقی درونی است (علی‌پور، ۱۳۹۲). فلسفه تربیتی عبادت برمبنای یک سیستم فلسفی شکل می‌گیرد و همچون فلسفه سیاسی برآمده از یک سیستم فلسفی است. از این‌رو با علل الشرایع‌نویسی متفاوت است. علل الشرایع‌نویسی برخلاف عبادت‌شناسی فلسفی نیازی به فلسفه و سیستم فلسفی ندارد. از سوی دیگر میان فلسفه عبادت و علل الشرایع‌نویسی تفاوت روشی عمیقی وجود دارد. علل الشرایع‌نویسی بر مدار ضابطه نقل و تمثیل می‌شود. روش عبادت‌شناسی فلسفی روشی عقلی و مطابق با روش‌شناسی فلسفی است (مرتضوی‌باباحیدری، ۱۳۹۱). عبادت برای آدمی امری تکوینی و ضروری و کسی که از عبادت چشم‌پوشد در واقع راه رسیدن به کمال را برای خویش مسدود کرده است (علی‌پور، ۱۳۹۲). ابن‌تیمیه در بیان حقیقت عبادت می‌نویسد: هر چیزی که خدا آن را دوست بدارد و از آن خشنود شود، از اقوال و اعمال باطنی و ظاهری، عبادت است؛ مانند نماز، زکات، نیکی به والدین و صلح و صلوات. در جایی دیگر می‌نویسد: مفهوم عبادت عبارت است از نهایت خضوع همراه با نهایت حب؛ و در واقع نهایت خضوع و نهایت حب دو رکن جدانشدنی تعریف ایشان است (به نقل از شریف‌نات، ۱۳۹۳، ص ۷۱).

تمام معارفی که منتهی به شناخت صفتی از صفات خدا و یا فعلی از افعال او می‌شود عبادت است. بدین ترتیب یکی از معانی تساوی معرفت و عبادت این است که حتی ارتکازات فلسفی نیز منجر به شناخت خداوند می‌شود به خودی‌خود گونه‌ای عبادت محسوب می‌شود (علی‌پور، ۱۳۹۲). به اعتقاد ملاصدرا انجام عبادات به بالا رفتن روح و جسم از مدار هستی و دستیابی به سعادت کمک می‌کند. تبدیل دائمی نفس و جسم انسانی به واسطه پیروی از عبادت‌های شرعی به سوی تعالی تکامل راه می‌یابد و امکان فراروی از عالم شهادت به عالم غیب و تولد مراتب عالی عقل نظری را فراهم می‌سازد. عبادت‌ها حتی در جسم انسانی نیز تأثیر می‌گذارند و آن را به سمت روحانی‌شدن شوق می‌دهند. ملاصدرا در بخش پایانی کتاب شواهدالربوبیه به بیان چرایی و راز عبادت‌های پنج‌گانه یعنی نماز، روزه، حج، زکات و جهاد می‌پردازد. این بیان توجیه فلسفی چرایی وضع عبادت‌های شرعی است. تدوین فلسفه عبادت‌های پنج‌گانه توسط ملاصدرا در هماهنگی کامل با مبانی فلسفی وی انجام می‌پذیرد، و چون نتیجه‌ای منطقی از دل مقدمات حکمت نظری صدرایی‌زاده می‌شود. وجه مشترک تمام این عبادت‌ها در مرتبه نخست حرکت روح به سوی عالم قدس، وجود، خیر و سعادت، در مرتبه دوم انقیاد و به بندکشیدن شهوت و غضب است؛ بنابراین چرایی وضع عبادت‌ها در مرتبه نخست پاسخی هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه دارد (به نقل از مرتضوی‌باباحیدری، ۱۳۹۱).

براساس مبانی فلسفی ابن‌سینا حقیقت عبادت، ادراک و شناخت خداوند است. از نظر ابن‌سینا عبادت ذمرااتب است؛ بدین نحو که پوسته و صورت عبادت تکلیف و مغز و لب آن شوق و لذت عقلی است. برای کسانی که به لذات حسی و غیرعقلی اشتغال دارند و از لذات عقلی غافل هستند تکلیف بودن عمل عبادی موجب مشقت است. در راه‌کاری که ابن‌سینا ارائه می‌دهد تکلیف ساقط نیست و انسان با عمل به تکلیف عبادی از پوسته به مغز می‌رود و باید این لایه‌ها را رفت و تکرار کرد تا از لایه‌های سطحی عبادت به مغز و لب آن رسید؛ بنابراین هر آن‌چه بتوان بر آن نام عبادت نهاد یعنی هر آن‌چه بهره‌ای از عبادت حقیقی برده باشد، تا حدی بر معرفت ما نسبت به ذات خداوند می‌افزاید؛ از این‌رو «اهل فکر و تأمل بیش از سایر مردم با دعا و نیایش آشنایی دارند» و در مجموع می‌توان گفت که ذات اقدس الهی و بعد معرفت شناختی آن هسته اصلی و حقیقت عبادت و عمل عبادی است (علی‌پور، ۱۳۹۲).

کارکردهای تربیتی عبادت

عبادت و نیایش کارکردهای فردی و اجتماعی و... را برای بشر در پی دارد. عبادت در بعد فردی موجب کمال عقلانی در انسان می‌شود. از منظر ابن‌سینا (بی‌تا، ص ۲۸۲) انسان بدون پرورش قوای عالی خود فرقی با حیوانات ندارد؛ از این‌رو عبادات شرعی را نخستین مرحله‌ای می‌داند که طی آن روح به بیداری می‌رسد و عقل و اندیشه آدمی کمال می‌یابد و نخستین روزنه‌ها را به سوی عالم ملکوت می‌گشاید. ابن‌سینا در علم‌النفس بیان می‌کند «نفس آدمی بسیط نیست که بتوان حکمی واحد بر آن جاری کرد». نفس معجونی است از قوای شهویه، غضبیه و عاقله که هر یک کمال و لذت خود را می‌جویند و گاه شهوت و گاه غضب آدمی را به خود می‌کشاند. در این میانه قوه عاقله بدون عبادات شرعی راهی به کمال نمی‌یابد (همو، ۱۹۹۳، صص ۳۱-۳۰). بدین ترتیب عبادت‌ها حافظ مرزهای انسانیت هستند و روح و جسم آدمی را از تشبه به بهائم و چهارپایان مصون می‌دارند. در جوامعی که به عبادت‌ها توجه نمی‌شود تعامل اجتماعی، معنویت و عاطفه کمرنگ‌تر است. همه اعضا در شهر مؤمنین از خدایی واحد اطاعت می‌کنند و سر عبودیت بر آستان یک پروردگار می‌سایند. این عوامل خود به خود وحدت رویه اجتماعی ایجاد می‌کند و جامعه را به سوی کمال پیش می‌برد. اذکار و انواع عبادات و آداب و سنن واجب و مندوب به چند مصلحت وضع شده است. نخست برای حفظ قانون معاش و زندگانی؛ دوم برای حفظ جسم و جان بشر از امراض، ناملایمات، زیان‌ها و مهالک؛ سوم اشتغال نفوس به امور ملایم و مناسب بدن و روح؛ چهارم توجه بشر به عالم نامتناهی و

یافتن قدرت و نیروی بی‌نهایت از آن عالم و در نتیجه وصول به مقام معرفت، عشق، شهود، فناء فی الحق و بقای بالله. مقصود اصلی از وضع عبادت همین مورد چهارم است (اللهی قمشاهی، ۱۳۵۵، ص ۳۰۵).

روش

در این مطالعه پژوهشگر با توجه به هدف تحقیق، نوع و ماهیت پرسش‌های پژوهشی از ابزار مصاحبه (مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته) استفاده کرده است. انتخاب نمونه برای انجام تحقیق پدیدارنگاری محدود نیست، محقق برای اشباع داده و یافتن پاسخ پرسش‌ها تا حدی به مصاحبه ادامه می‌دهد که پاسخ‌ها اشباع شود؛ بنابراین پژوهشگر با انجام و ثبت دیدگاه، تجربیات و دانش زیسته ۱۷ معلم دوره ابتدایی و ۱۵ نفر از اولیای دانش‌آموزان این دوره که به صورت هدفمند و از نمونه‌های در دسترس انتخاب شده بودند نتیجه لازم برای اشباع داده را به دست آورد. پس از بیان اهداف پژوهش به مشارکت‌کنندگان تمام مصاحبه‌های این ۳۲ نفر ضبط و بی‌درنگ دست‌نویس شد تا بازخوردهای لازم برای مصاحبه‌های بعدی و یا کفایت و اشباع داده‌ها فراهم شود. میانگین مدت مصاحبه با مشارکت‌کنندگان حدود ۵۵ دقیقه بود. داده‌های این پژوهش کیفی، مبتنی بر مصاحبه و برای تحلیل آن‌ها از رویکرد توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. با توجه به این که هدف اصلی پژوهش تحلیل دیدگاه‌های معلمان و اولیای دانش‌آموزان در رابطه با فلسفه و کارکردهای عبادت (نماز) است، راهبرد این پژوهش از نوع پدیدارنگاری^۱ بوده است. پدیدارنگاری روشی برای تحلیل توصیفی و فهم افراد از پدیده‌هایی است که آن‌ها در طول زندگی حرفه‌ای و یا شخصی خود تجربه کرده‌اند. مسأله پژوهش در این راهبرد از درون و توسط افرادی که آن را تجربه کرده‌اند مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در این پژوهش ۵ پرسش اصلی در رابطه با هدف و برای مصاحبه طراحی شده و نیز چند پرسش فرعی در جریان مصاحبه برای تعمیق اطلاعات مطرح شده است. نخست مصاحبه با یک پرسش کلی آغاز شد. «فلسفه عبادت (نماز) از نظر شما چیست؟» و متناسب با پاسخ مشارکت‌کنندگان پرسش‌های بعدی مطرح شد. برای مطالعه روایی صوری و محتوایی پرسش‌های مصاحبه با چند نفر از استادان گروه علوم تربیتی و نیز صاحبان‌نظر حوزه پژوهش‌های کیفی مشورت شد. همچنین برای سنجش پایایی پرسش‌های مصاحبه از روش پایایی هم‌زمان، ناظر بر مقایسه و هم‌افزایی مشاهدات هم‌زمان^۲، استفاده شد. مصاحبه‌های نوشته‌شده کدگذاری، طبقه‌بندی و توصیف شدند. کدهای مشابه از نظر

1- Phenomenography

2- Diachronic Reliability

مفهومی در یک خوشه، خوشه‌های مرتبط به لحاظ معنایی در یک طبقه قرار گرفتند و طبقات مشابه در هم تلفیق شدند. مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع داده‌ها ادامه یافت. اشباع داده‌ها از مصاحبه با مشارکت‌کننده ۱۱ در معلمان و مشارکت‌کننده ۹ در اولیای دانش‌آموزان به بعد ایجاد شد، ولی گردآوری و تحلیل داده‌ها تا تکامل طبقات ادامه یافت. در ادامه کدهای استخراج شده دوباره به شرکت‌کنندگان بازگردانده شد و مورد تأیید قرار گرفت. علاوه بر آن از بازنگری توسط افراد متخصص نیز استفاده شد. یافته‌ها تحلیل شد و نتیجه‌گیری در اختیار استادان صاحب فن و محققین دیگری که با موضوع، هدف تحقیق و با تحقیق کیفی آشنا بودند قرار گرفت و فرآیند کار تأیید شد.

جدول ۱: معلمان مصاحبه‌شونده با مشخصات

کد	سن	سابقه	جنسیت	تحصیلات	کد	سن	سابقه	جنسیت	تحصیلات
۱	۴۵	۲۵	زن	کارشناسی ارشد	۱۰	۳۹	۲۰	زن	کارشناسی
۲	۳۳	۱۵	زن	کارشناسی	۱۱	۴۲	۱۸	زن	کارشناسی ارشد
۳	۴۳	۲۳	زن	کارشناسی	۱۲	۴۶	۲۵	مرد	کارشناسی
۴	۳۸	۱۶	زن	کارشناسی	۱۳	۵۱	۳۰	مرد	کارشناسی
۵	۴۸	۲۷	زن	کارشناسی	۱۴	۳۸	۱۷	مرد	کارشناسی ارشد
۶	۴۹	۲۹	زن	کارشناسی	۱۵	۴۶	۲۵	مرد	کارشناسی
۷	۳۴	۱۳	زن	کارشناسی ارشد	۱۶	۴۴	۲۵	زن	کارشناسی
۸	۳۶	۱۱	زن	کارشناسی ارشد	۱۷	۴۵	۲۶	زن	کارشناسی ارشد
۹	۴۳	۲۲	زن	کارشناسی					

جدول ۲: اولیای مصاحبه‌شونده با مشخصات

کد	سن	جنسیت	تحصیلات	کد	سن	جنسیت	تحصیلات
۱	۳۸	زن	دیپلم	۹	۳۱	زن	دیپلم
۲	۳۲	زن	کارشناسی	۱۰	۲۹	زن	دیپلم
۳	۲۹	مرد	دیپلم	۱۱	۴۰	زن	کارشناسی ارشد
۴	۳۱	مرد	دیپلم	۱۲	۳۱	زن	کارشناسی
۵	۳۴	زن	کارشناسی	۱۳	۳۶	مرد	دیپلم
۶	۳۲	زن	کارشناسی	۱۴	۴۳	مرد	دیپلم
۷	۳۵	زن	کارشناسی ارشد	۱۵	۳۵	زن	کارشناسی
۸	۴۰	مرد	پزشکی				

جدول ۳: کدگذاری باز در این مصاحبه‌ها

ترس از خدا	افزایش اعتماد به نفس	حس قدرت	شوق درونی
افزایش عزت نفس	صبوری	رهایی از پوچی	رفع نیاز فردی
خودبایی	آموزش نظم	غفلت‌زدایی	معنابایی در زندگی
پایداری شخصیت	تطابق با نیازهای فطری	عاقبت به خیری	تعالی انسان
کاهش جرائم اجتماعی	هدفمندی در کارها	افزایش قدرشناسی	کاهش غرور
ارتقاء ارزش‌های اخلاقی	کاهش فحشا و منکر	نظم‌دهی به کارها	رهایی از پوچی
افزایش نظم اجتماعی	خوش خلقی	تقویت حافظه	ورزش روح و جسم
رعایت ادب	رهایی از شیطان	قوام دین و پایداری ایمان	تقرب به خدا
کاهش افسردگی	شناخت خداوند	تزکیه نفس	افزایش مسئولیت‌پذیری
ورزش روح	کسب آرامش	سعادت‌مندی	دوری از گناهان
تکلیف الهی	رشد همه جانبه اجتماعی	الگودهی به فرزندان	کاهش استرس
کاهش مشکلات خانوادگی	رعایت اصول‌انسانی، اجتماعی و اخلاقی	وحدت بود و نمود	لذت عقلی و حسی
دوست داشتن دیگران	رعایت حجاب	کسب درآمد سالم و حلال	افزایش نظم خانوادگی
نهراسیدن از مرگ	کسب موفقیت در زندگی	مهربانی	افزایش روزی
کاهش حسد	تفکر منطقی	رعایت حقوق دیگران	افزایش شادی در زندگی
وفاداری در خانواده	افزایش احترام در خانواده	رفع گرفتاری‌ها	سلامت عمومی جامعه

جدول ۴: کدهای محوری استخراج شده، عبادت (نماز)

فلسفه نماز	کارکردهای تربیتی نماز در بعد فردی	کارکردهای تربیتی نماز در بعد جامعه‌شناختی	کارکردهای نماز در تربیت عواطف	کارکردهای تربیتی نماز در بعد خانوادگی
ترس از خدا	افزایش عزت نفس	کاهش جرائم اجتماعی	لذت عقلی و حسی	افزایش روزی
رفع نیاز فردی	افزایش اعتماد به نفس	ارتقاء ارزش‌های اخلاقی	ورزش روح	کاهش مشکلات خانوادگی
رهایی از پوچی	معنابایی در زندگی	رشد همه جانبه اجتماعی	کاهش غرور	افزایش نظم در خانواده
عاقبت به خیری	شوق درونی	افزایش نظم اجتماعی	افزایش صبوری	وفاداری در خانواده
نیاز فطری	افزایش صبوری	کاهش فحشا و منکر	رعایت ادب	الگودهی به فرزندان
نظم‌دهی به کارها	آموزش نظم	وحدت بود و نمود در جامعه	کسب آرامش	افزایش مسئولیت‌پذیری
تقرب به خدا	شناخت خداوند	افزایش مسئولیت‌پذیری	کاهش افسردگی	افزایش شادی در زندگی
رهایی از شیطان	تعالی انسان	رعایت اصول انسانی، اجتماعی و اخلاقی	کاهش حسد	پایداری شخصیت اعضای خانواده
دوری از گناهان	رهایی از پوچی	رعایت حقوق دیگران	خوش خلقی	افزایش احترام در خانواده
سعادت‌مندی	افزایش قدرشناسی	رعایت حجاب	مهربانی	_____

_____	کاهش استرس و ترس	کسب درآمد سالم	غفلت‌زدایی و آگاهی فردی	کسب آرامش
_____	_____	سلامت عمومی جامعه	رهایی از شیطان	کاهش استرس
_____	_____	_____	سعادت‌مندی	الگودهی به فرزندان
_____	_____	_____	قوام دین و پایداری ایمان	تکلیف الهی
_____	_____	_____	ورزش روح و جسم	آمادگی برای پذیرش مرگ
_____	_____	_____	کاهش غرور	رفع گرفتاری‌ها
_____	_____	_____	تقویت حافظه	تشکر از خدا
_____	_____	_____	تزکیه نفس	_____
_____	_____	_____	هدفمندی در کارها	_____
_____	_____	_____	خودیابی	_____
_____	_____	_____	پایداری شخصیت	_____
_____	_____	_____	شوق به زندگی	_____
_____	_____	_____	کاهش حسد	_____
_____	_____	_____	تفکر منطقی	_____

یافته‌ها

در این جا با توجه به مقوله‌های استخراج شده و پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان و تفسیر محتوای مطرح شده توسط ایشان به پرسش‌های پژوهش پرداخته می‌شود.

۱- فلسفه عبادت (نماز) چیست؟

با توجه به این که نخستین پرسش مصاحبه‌چیستی فلسفه عبادت از نظر مصاحبه‌شوندگان بود در این پژوهش مشخص شد که مصاحبه‌شوندگان نظرات متفاوتی در رابطه با این پرسش مطرح کردند. به طور کلی گروه بیشتری از آنان عبادت را یک تکلیف می‌دانستند و از فلسفه اصلی آن بی‌اطلاع بودند و تعدادی دیگر عبادت را جهت رفع نیازهای دنیوی خود معنا می‌کردند و عده اندکی فلسفه عبادت را تعالی و تقرب به خدا و تشکر از او می‌دانستند. برای نمونه مصاحبه‌شونده کد ۴ و ۶ از اولیا مطرح کردند که «عبادت یک تکلیف خداوند و مسلماً تکلیف نیز با سختی همراه، و اگر چنین نباشد پاداش بی‌معنی است. ما عبادت (نماز) می‌کنیم تا از پاداش دنیوی و اخروی آن بهره‌مند شویم و مورد عذاب خداوند قرار نگیریم». مصاحبه‌شونده کد ۱ از معلمان نیز مطرح کرد که «ما وظیفه داریم که

خدا را عبادت کنیم (تکلیف) و این وظیفه به خاطر خودمان است و خدا نیازی به تشکر ما ندارد و بازخورد و منافع آن مشمول خود ما انسان‌هاست».

۲- کارکردهای تربیتی عبادت (نماز) در بعد فردی کدامند؟

نتایج حاصل از مصاحبه حاکی از این مطلب است که عبادت دارای کارکردهایی چون افزایش عزت و اعتماد به نفس، معنایابی در زندگی، افزایش شوق درونی و قدرشناسی و صبوری، شناخت خداوند، قوام دین و پایداری ایمان و تعالی انسان، آموزش نظم، رهایی از شیطان و پوچی زندگی، آگاهی و تفکر و خودیابی و در نتیجه سعادت‌مندی و پایداری شخصیت، کاهش حسد، تقویت حافظه و بالاخره ورزش روح و جسم است. تحلیل مطالب بالا نشان از تأثیر و کارکردهای همه جانبه عبادت در انسان دارد. برای نمونه مشارکت‌کننده کد ۳ از گروه معلمان مطرح کرد که «ریشه تمام منکرات غفلت است. نماز چون یاد خدا و بهترین وسیله غفلت‌زدایی است، پس زمینه منکرات را از بین می‌برد. اقامه نماز و داشتن رنگ الهی مانع گرفتن رنگ شیطانی است. چنان که کسی لباس سفید بپوشد، حاضر نیست در جای کثیف و آلوده بنشیند».

مصاحبه‌شونده کد ۷ از گروه اولیا نیز بیان داشت که «نماز خواندن موجبات افزایش اعتماد به نفس را فراهم می‌آورد، زیرا وقتی آدمی با خدا سخن می‌گوید از او استعانت می‌جوید «*يَاكَ نَعْبُدُ وَ* / *يَاكَ نَسْتَعِينُ*»، توان بیشتری را در خود احساس می‌کند که ناشی از اتکا به خدای تعالی است. داشتن چنین نقطه اتکایی باعث افزایش اعتماد به نفس در خود می‌شود. انسان در این حال خود را بسان قطره‌ای می‌داند که با دریا پیوند خورده است و مفهوم خود در نزد او تعالی می‌یابد و این همه موجب افزایش اعتماد به نفس می‌شود».

۳- کارکردهای تربیتی عبادت (نماز) در بعد جامعه‌شناختی کدامند؟

پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان حاکی از این است که انجام اعمال عبادی ضمن کاهش جرائم اجتماعی و فحشا و منکر موجب رشد همه جانبه اجتماع از جمله رعایت اصول اخلاقی، انسانی اجتماعی بهتر، رعایت حقوق دیگران، افزایش توجه به ارزش‌های اجتماعی، نظم و مسئولیت‌پذیری شده و در کل سلامت عمومی جامعه را تضمین می‌کند. مصاحبه‌شونده کد ۱۱ از گروه معلمان توضیح داد که «یکی از اهداف عمده تعلیم و تربیت ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در فرزندان است. در این جا نماز می‌تواند متمر ثمر باشد، زیرا وقتی فردی روزی ۵ بار خود را موظف به نماز خواندن و این را مسئولیتی بر

دوش خود بداند و آن را به انجام برساند، نمی‌تواند فردی بی‌مسئولیت باشد، مطمئناً در اثر استمرار نماز مسئولیت‌پذیری در او به صورت عادت جلوه و در زندگی نیز نمود پیدا خواهد کرد». مشارکت‌کننده کد ۶ از گروه اولیا بیان داشت که «وقتی فرد در نمازش «*إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ*» یعنی ما فقط تو را می‌پرستیم و فقط از تو استعانت می‌جوییم را به کار می‌برد یعنی با گفتن «ما» از فردیت فاصله گرفته و خود را وصل به جمع می‌داند، در حالی که یک نفر است و این یعنی فرد خودش را از جامعه می‌داند و نسبت به آن احساس مسئولیت می‌کند».

۴- کارکردهای عبادت (نماز) در تربیت عواطف کدامند؟

براساس نتایج حاصل از این پژوهش عبادت می‌تواند دارای کارکردهای عاطفی چون احساس لذت، افزایش آرامش و صبوری، خوش‌خلقی و مهربانی، رعایت ادب باشد و از طرفی دیگر می‌تواند موجب کاهش عواملی مانند غرور، استرس و ترس، افسردگی و حسد گشته و در مجموع ورزش روحی و عاطفی خوبی برای انسان باشد. مصاحبه‌شونده کد ۵ از معلمان و کد ۲ از اولیا مطرح کرد که «آدمی به هنگام اقامه نماز در برابر خالق می‌ایستد و با خدای خویش غم دل باز می‌گوید و در قنوت خود خواسته‌ها و نیازها و رازهای خود را بیان می‌کند و طلب مغفرت می‌کند و همگی این‌ها موجبات کاهش غم را فراهم می‌کند. آدمی به هنگام بیان غم‌ها احساس می‌کند که سبک می‌شود و به بیان روان‌شناسان پالایش روانی می‌شود. اگر آدمی پیوسته با خدای خویش راز و نیاز کند و غم دل باز گوید هرگز مبتلا به افسردگی نمی‌شود».

۵- عبادت (نماز) چه آثار تربیتی در بعد خانوادگی دارد؟

با توجه به نکات طرح شده توسط مصاحبه‌شوندگان می‌توان استنباط کرد که عبادت (نماز) به طور کل موجب افزایش مؤلفه‌هایی چون وفاداری، مسئولیت‌پذیری، شادی، احترام، پایداری شخصیت اعضای خانواده و روزی در خانواده شده، موجبات الگوگیری خوب فرزندان و در نهایت کاهش مشکلات خانوادگی چون خیانت زوجین، عدم تعهد زوجین و فرزندان، کاهش روزی، درماندگی، چندشخصیتی، بی‌مسئولیتی و... را سبب می‌شود. برای نمونه مصاحبه‌شونده کد ۶ از اولیا اظهار کرد که اگر روح واقعی عبادت در خانواده حاکم باشد تمام مشکلاتی که ریشه در بی‌وفایی همسران، یا همان خیانت در خانواده دارد و موجب بهانه‌گیری‌ها و از هم‌پاشیدگی خانواده‌ها می‌شود، به یقین رفع خواهد شد. مشارکت‌کننده کد ۲ از معلمان به نقش خانواده‌ها به عنوان مربیان اولیه کودک در خانواده

اشاره کرد و این که خانواده می‌تواند در زمینه الگوگیری فرزندان در انجام امور عبادی و در نتیجه کسب و جذب نتایج خوب آن در پایداری خانواده‌های آینده مؤثر واقع شود.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت ویژه و بارز عبادت (نماز) در ساختار زندگی اسلامی قرآن کریم با صراحت این حقیقت را بیان می‌کند که اقامه عبادت و نماز یکی از اهداف حکومت الهی در زمین است؛ زیرا حکومت الهی بدون عبادت و نماز استحکام نمی‌یابد و با فساد و تباهی برآمده از هوا و هوس و سودجویی مواجه خواهد شد. چنان که فرموده است: «کسانی که اگر در زمین به آنان تمکن دهیم نماز بر پای دارند و زکات پردازند و به کار پسندیده فرمان دهند و از کار ناپسند باز دارند و سرانجام کارها خدا راست^(۱)» (حج، ۴۱).

براساس تعریف عبادت بیان فلسفه عبادت و پاسخ به پرسش فلسفه تربیتی عبادت مشابه پاسخ پرسش از چرایی خلقت انسان خواهد بود.

علت وضع عبادت برای بشر همسان با علت خلقت او در رسیدن به وحدت حداکثری با خداوند است. عبادت‌ها در بعد جمعی سبب وحدت رویه اجتماعی و گسترش مناسبات اخلاقی و دینی است. نیت به عنوان مؤلفه‌ای از عبادت سبب جدایی جان از تعلقات و پیوستن آن به عالم معرفت خداوند می‌شود. حرکات بدنی، عنصر تحکیم‌بخش ایمان قلبی، حافظ گوهر عبادت حقیقی و ارتقادهنده جسم به مراحل عالی است (علی‌پور، ۱۳۹۲).

یافته‌های این پژوهش نشانگر آن است که مصاحبه‌شوندگان در مورد فلسفه عبادت (نماز) نظرات متفاوتی دارند. عده‌ای عبادت را از روی ترس انجام می‌دهند و به آن به دیده تکلیف می‌نگرند، برخی در پی منافع دنیوی و رفع مشکلات خود از راه عبادت هستند، و سرانجام تعدادی دیگر عبادت را فقط برای خدا از روی عشق به خدا، تقرب به او و درنهایت پاداش اخروی که همانا همجواری با خداست انجام می‌دهند. کارکردهای عبادت چهار مؤلفه اصلی کارکردهای فردی، جامعه‌شناختی، عاطفی و خانوادگی را شامل می‌شود. هر کدام از این مؤلفه‌ها به عنوان محور خود شامل شاخص‌های متعددی است که به ترتیب «کارکردهای فردی» شامل افزایش عزت و اعتماد به نفس، افزایش صبوری و قدرشناسی، شوق درونی و معنایابی در زندگی، آموزش نظم و هدفمندی در کارها، خودیابی و پایداری

۱- الَّذِينَ إِن مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ.

شخصیت، رهایی از پوچی و سعادت‌مندی، غفلت‌زدایی و رهایی از شیطان، کاهش غرور و حسد و در نتیجه افزایش شوق به زندگی، تزکیه نفس و قوام دین و پایداری ایمان، تقویت حافظه و افزایش آگاهی و تفکر، ورزش روح و جسم، شناخت خداوند و تعالی انسان است که این یافته‌ها با پژوهش‌های علی‌پور (۱۳۹۲) و بادپا (۱۳۹۲)، صیدی و دیگران (۱۳۹۰)، میثمی (۱۳۹۳)، صابری (۱۳۹۴) که بیان می‌دارند، عبادت‌ها موجب آرامش، خوش‌خلقی و سعادت در دنیا و آخرت است؛ هم‌خوانی دارد. یافته‌های این پژوهش در کارکردهای «جامعه‌شناختی» شامل رشد همه‌جانبه اجتماعی و ارتقای ارزش‌های اخلاقی، کاهش فحشا و منکر و جرائم اجتماعی، افزایش نظم اجتماعی و مسئولیت‌پذیری، رعایت اصول انسانی و اجتماعی و اخلاقی، رعایت حقوق دیگران و وحدت شخصیت، کسب درآمد سالم و نتیجه تمام موارد سلامت عمومی جامعه است که این یافته‌ها با پژوهش‌های صالحی، مرادی و فیروزی (۱۳۹۴) هم‌خوانی دارد، ایشان بیان داشتند عبادت در مؤلفه‌هایی چون پذیرش مسئولیت‌پذیری، اراده، اختیار و... اثرگذار است. یافته‌های اخیر در مؤلفه «کارکردهای عاطفی» نیز شامل احساس لذت، افزایش آرامش و صبوری، خوش‌خلقی و مهربانی، رعایت ادب، و کاهش عواملی چون غرور، استرس و ترس، افسردگی و حسد است. در مجموع ورزش روحی و عاطفی خوبی برای انسان است که این یافته‌ها با پژوهش‌های میثمی (۱۳۹۳)، بادپا (۱۳۹۲)، اعراق و موسوی (۱۳۹۳) که مؤلفه‌های آرامش، خوش‌خلقی، احساس لذت و... را از اثرات عبادت بر شمرده‌اند هم‌خوانی داشته و نتایج آن‌ها را تأیید می‌کند.

یافته‌های این پژوهش در بعد «کارکردهای خانوادگی عبادت» شامل افزایش مؤلفه‌هایی مانند وفاداری، مسئولیت‌پذیری، شادی، احترام، پایداری شخصیت اعضای خانواده و روزی در خانواده شده و موجبات الگوگیری خوب فرزندان و در نهایت کاهش مشکلات خانوادگی است. این یافته‌ها با پژوهش فضل‌الهی‌قمشی و ملکی‌توانا (۱۳۹۳) مبنی بر تأثیر عبادت در کسب روزی حلال، صداقت و راستگویی، رعایت حق‌الناس، گذشت و فداکاری است. یافته‌های حاضر با پژوهش‌های صیدی و دیگران (۱۳۹۰)، صفورایی (۱۳۹۰)، حسینی، فرحبخش و فاتحی‌زاده (۱۳۹۱) که نشان دادند اعتقاد به خدای واحد، وجود جو معنوی و انجام دستورات الهی، در ارتقای سلامت خانواده نقش دارد هم‌خوانی داشته و نتایج آن‌ها را تأیید می‌کند.

در ادامه به برخی پیشنهادات کاربردی و پژوهشی برای تحقق بهتر نتایج این پژوهش اشاره می‌شود. پیشنهاد می‌شود که مربیان پرورشی و معلمان مدارس ابتدایی دانش‌آموزان را با فلسفه تربیتی عبادت به ویژه نماز بیشتر آشنا کنند، همچنین والدین را در برنامه‌های آموزش خانواده نسبت به کارکردهای تربیتی و فلسفه تربیتی نماز آگاه کنند. به عنوان یک پیشنهاد کاربردی دیگر می‌توان موضوع فلسفه

تربیتی عبادت (نماز) در پروژه‌های عملی به دانش‌آموزان برای انس و الفت گرفتن از طریق تهیه روزنامه دیواری یا انشا تفهیم شود، از طریق تهیه فیلم، اسلاید و پوستر مربیان تربیتی مدارس نتایج حاصله به ویژه مدل مفهومی آخر این مقاله را برای دانش‌آموزان و خانواده‌ها به شکل مصور در آورده و در اختیار آنان و دیگر اولیای دانش‌آموزان قرار دهند.

در پایان برای کمک به تحقق بهتر ایمان و تجلی آن در بین آحاد جامعه و آشنایی با فلسفه تربیتی سایر عبادت‌ها پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های مستقل به پدیدارنگاری فلسفه حج، انفاق، قیام عاشورایی و موضوعات دیگری چون شهید و شهادت، ایثار و از جان گذشتگی، کمک به مظلومان و دیگر موضوعات مرتبط با حوزه تربیت عبادی و اسلامی که در پژوهش حاضر فقط عبادت نماز مطالعه و بررسی شد، برای تقویت باور و ایمان به‌خدا پرداخته شود.

شکل ۱: ارائه مدل مفهومی از تبیین پدیدارنگارانه فلسفه تربیتی عبادت بر مبنای تجربیات زیسته معلمان و اولیای دانش‌آموزان

منابع

- قرآن مجید. ترجمه الهی قمشه‌ای.
- ابن سینا. (۱۳۹۳ م). *الاشارات و التنبيهات*. تحقیق سلیمان دنیا. بیروت: مؤسسه نعمان.
- ابن سینا. (بی تا). *مجموعه رسائل*. قم: نشر بیدار.
- اعرافی، ع.؛ و موسوی، ن. (۱۳۹۳). نمازآموزی به فرزندان در فقه تربیتی اسلام. *مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۱ (۱۹)، ۸۳-۱۰۲.
- بادپا، ع. (۱۳۹۲). نماز تهجد و تأثیر آن در سعادت دنیا و آخرت. *مجله عبادت و سلوک*، ۴ (۳)، ۳۵-۳۸.
- بیرنگ، م. (۱۳۹۱). روح انسان نیازمند عبادت است. *ماهنامه فرهنگی اجتماعی سرباز*، (۱۹۸)، ۳۷.
- جوهری، ع. (۱۳۸۳). *کلیات خزائن الاشعار*. تهران: بعثت.
- حسن زاده توکلی، م.؛ مظاهری، م.؛ غروی، م. و فیاض بخش، م. (۱۳۹۱). نماز سازه‌های روان‌شناختی در قرآن. *مجله فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۳ (۴)، ۱۵-۲۷.
- حسینی، ش. (۱۳۹۴). اثرات تربیتی نماز در فرزندان. *ماهنامه تربیت*، ۱ (۲)، ۳۰-۳۲.
- حسینی، ن.؛ فرح بخش، ک. و فاتحی زاده، م. (۱۳۹۱). بررسی و مقایسه میزان به کارگیری آموزه‌های اسلامی خانواده محور در خانواده‌های سالم و آشفته. *فصلنامه روان‌شناسی و دین*، ۵ (۱)، ۱۸۹-۱۸۰.
- حسینی دشتی، م. (۱۳۸۵). *معارف و معاریف*. ج ۴. تهران: مؤسسه فرهنگی آرایه.
- داوودی، م. (۱۳۸۳). *سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام تربیت دینی*. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دهخدا، ع. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دیلمی، ک. (۱۳۹۲). *مهم‌ترین دلایل نماز نخواندن من*، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، قابل دسترسی در: www.hawzah.net.
- راغب اصفهانی، ح. (بی تا). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق: دارالعلم.
- روحانی مقدم، ع. (۱۳۹۱). *علل ترک نماز و درمان آن*، وبلاگ پرسمان کودک. قابل دسترسی در: Porsemsnkoodak.niniweblog.com.
- رویغی افریقی، ا. (۷۱۱ هـ). *لسان العرب*. ج ۲، لبنان: مؤسسه نعمان.
- شریفات، ع. (۱۳۹۳). مفهوم عبادت از دیدگاه ابن تیمیه. *پژوهش‌نامه نقد وهابیت سراج منیر*، ۴ (۱۶)، ۶۷-۸۶.

صابری، ف. (۱۳۹۴). عبادت در سوره مبارکه یاسین. *فصلنامه بینات*، ۲۰ (۴)، ۱۵۴-۱۳۵.
صالحی، ا.؛ مرادی، ا. و فیروزی، ا. (۱۳۹۴). نگاهی جامع به تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مرتضی مطهری با تأکید بر اصول و اهداف و روش‌های تربیتی. *مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۲ (۲۵)، ۹-۳۷.

صفورایی، م. (۱۳۹۰). نقش اعتقادات، بینش‌ها و باورهای دینی در کارآمدی خانواده. *فصلنامه معرفت*، ۲۰ (۱۶۳)، ۵۳-۶۵.

صیدی، م.؛ تقی‌پور، ا.؛ باقریان، ف. و منصور، ل. (۱۳۹۰). رابطه بین معنویت خانواده با تاب‌آوری آن با واسطه‌گری کیفیت ارتباط در خانواده. *فصلنامه روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی*، ۲ (۵)، ۶۳-۷۹.

طباطبایی، م. (۱۳۹۲هـ.). *ترجمه تفسیر المیزان*. ج ۱۸. تهران: موسسه فرهنگی اسراء.
علی‌پور، ف. (۱۳۹۲). فلسفه عبادت از منظر ابن‌سینا. *دوفصل‌نامه حکمت سینوی*، ۱۷ (۴۹)، ۵-۲۲.
فضل‌الهی قمشی، س. و ملکی‌توانا، م. (۱۳۹۳). الویت‌بندی عوامل خانوادگی مؤثر در تربیت دینی فرزندان. *مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۲ (۲۵)، ۱۰۷-۱۱۸.
کاظمی، ا. (۱۳۸۶). *چرا فرزندانمان نماز نمی‌خوانند؟*، قابل دسترسی در:

Talabeonline:persiblog.com.

مرتضوی‌باباحیدری، ر. (۱۳۹۲). فلسفه عبادت از دیدگاه ملاصدرا. *نشریه معارف عقلی*، ۸ (۲)، ۶۷-۸۲.

مصطفوی، ح. (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
میثمی، ل. (۱۳۹۳). *عبادت و عقلانیت*، دوماهنامه چشم‌انداز ایران. (۸۴): ۱۳۲.
نارویی، ع. (۱۳۹۲). عبادت و اهمیت آن در زندگی. *مجله عبادت و سلوک*، ۱۳ و ۱۴ (۵۳/۵۲)، ۳۱-۳۳.

الهی‌قمشهای، م. (۱۳۵۵). *حکمت الهی عام و خاص*. تهران: انتشارات اسلامی.